

вищення рівня якості, ефективності та результативності управлінських послуг, у тому числі тих, що надаються органами місцевого самоврядування, при цьому прямо не зобов'язують суб'єктів публічного управління, що надають такі послуги, активно впроваджувати у свою діяльність інноваційні технології як необхідну умову її вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Указ Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22.07.1998 № 810 /98 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/810/98>.
2. Закон України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 № 40-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 36, ст. 266.
3. Закон України «Про інвестиційну діяльність» від 18.09.1991 № 1560-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 47, ст. 646.
4. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст. 144.
5. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст. 170
6. Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 13.12.2010 № 2250-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>.
7. Постанова КМУ «Про затвердження Положення про Державне агентство з питань електронного урядування України» від 1 жовтня 2014 р. № 492 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dknii.gov.ua/polojennya>.

УДК 342.34

КУФТИРСЬ П.В.

ЮРИДИЧНА ГЕРМЕНЕВТИКА: ПОНЯТТЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ У СУЧАСНИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПТАХ

У статті відображено основні концептуальні підходи до визначення електронної демократії, проаналізовано найпоширеніші сучасні концепції електронної демократії, надано сутнісну юридичну характеристику та розкрито правову природу електронної демократії як форми політико-правового режиму.

Ключові слова: демократія, електронна демократія, інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство, політико-правовий режим держави.

В статье отражены основные концептуальные подходы к определению электронной демократии, проанализированы наиболее распространенные современные концепции электронной демократии, предоставлено сущностную юридическую характеристику и раскрыто правовую природу электронной демократии как формы политико-правового режима.

Ключевые слова: демократия, электронная демократия, информационное общество, постиндустриальное общество, политико-правовой режим государства.

There are reflected the main conceptual approaches to the definition of e-democracy, analyzed the most common modern concepts of electronic democracy, given the essential legal characteristics and disclosed the legal nature of e-democracy as a form of political and legal regime.

Key words: democracy, e-democracy, information society, post-industrial society, politico-legal regime of the state.

© КУФТИРСЬ П.В. – кандидат юридичних наук, докторант (Інститут законодавства Верховної Ради України)

Вступ. Актуальність дослідження електронної демократії в Україні є очевидною і безсумнівною, адже XXI сторіччя разом із здобутками науково-технічного прогресу у галузі інформаційно-комунікативних технологій призвело і до появи нових бачень політико-правового розвитку, передусім це стосується електронної демократії як інноваційного погляду на класичні і традиційні інститути демократії. Водночас побудова нових електронних сервісів у публічній сфері комунікації громадянина і держави значною мірою залежить від того, як розуміти саме поняття «електронна демократія» (е-демократія).

Постановка завдання. Метою статті є здійснення аналізу поняття електронної демократії у сучасних політико-правових концептах.

Результати дослідження. За даними Британської енциклопедії («Британіки») у статті Ендрю Чедвіка, присвяченій визначенню е-демократії [1], цей термін імовірно походить від назви відомого у США незалежного інтернет-форуму «Міннесота Е-Демократія» (Minnesota E-Democracy), який було засновано у 1994 році, що згодом фундатори перетворили у сайт E-Democracy.org, котрий існує і досі та позиціонує себе як піонерський проект у сфері е-демократії. Хоча такі дані, на наш погляд, є доволі умовними і точного авторства цієї дефініції не встановлено, правоволодільця чи легітимовано визнаного автора допоки не виявлено, що дає підстави вважати цей термін «народним».

«Британіка» запозичує для визначення поняття відповідну статтю Ендрю Чедвіка з «Енциклопедії урядування» (*Encyclopedia of Governance, 2007*) [2] і визначає таким чином: *е-демократія – це використання інформаційних та комунікаційних технологій зміцнення демократії, що у деяких випадках здатна замінити представницьку демократію.*

Автор, професор політичних наук Університету Лондона, як бачимо, використав праксеологічний (діяльнісний підхід): е-демократія – це використання (тобто певна дія суб'єкта); при цьому досить радикально окреслив її роль як інструментарію, здатного замінити представницьку демократію. Цей підхід є досить поширеним у роботах, присвячених е-демократії, і сутність його зводиться до того, що е-демократія утворює собою нову якісну сутність демократії, що трансформує представницькі інститути шляхом використання технологій (переважно ІКТ).

Із цих же позицій пояснює зміст е-демократії і один із найвідоміших світових фахівців з е-демократії, який вважається одним із піонерів цього напрямку, Стівен Кліфт. На його думку, е-демократія означає використання інформаційних і комунікаційних технологій і стратегій демократичними діячами (урядами, обраними посадовцями, медіа, політичними організаціями, громадянами/виборцями) всередині політичних і управлінських процесів місцевих спільнот, націй та на міжнародному рівні [3, с. 318].

Аналогічно визначає е-демократію відомий російський дослідник В. Дрожжинов, який вважає, що під е-демократією варто розуміти застосування ІКТ в інтересах удосконалення та укріплення демократичних інститутів у сучасному суспільстві, підвищення участі громадян у політичному процесі [4, с. 34].

Існує підхід, який намагається виокремити вузьке і широке розуміння е-демократії. У вузькому розумінні е-демократію розглядають як використання електронної підтримки для забезпечення відповідних конституційних прав, що вимагають тих чи інших формальних рішень; у широкому – врахування думки і залучення громадян і організацій у політичні відносини і процеси [5, с. 111]. У цьому варіанті застосований уже вищезазначений традиційний для політології підхід розуміння е-демократії як того чи іншого виду діяльності.

Праксеологічний підхід у герменевтиці е-демократії не позбавлений сенсу, оскільки з погляду сутнісного сприйняття цієї категорії одразу окреслює рамки її змісту і визначає її роль у суспільних відносинах. Але з юридичного погляду навряд чи задовольнить будь-якого правознавця, оскільки не дозволить унормувати визначення е-демократії як конституційно-правового явища, як відповідного державно-політичного режиму, розбалансовує загальною юридичний контекст правосприйняття і, як наслідок, не дозволить законотворцю виробити юридичні критерії е-демократії з метою подальшого врегулювання таких правовідносин, спрямовуючи їх на юридичну охорону та захист прав і свобод людини. А тому законотворчі інституції держави змушені будуть шукати інші правові критерії для визначення е-демократії як нормативної категорії.

З інших позицій дається погляд на е-демократію у досить відомому колективному міжуніверситетському дослідженні 2003 року «Оцінка використання нових технологій з метою сприяння демократії у Європі. Е-демократизація парламентів та партій у Європі» (А. Трехсель, Р. Кіс, Ф. Мендес, Ф. Шміттер та інші): е-демократія складається з усіх електронних засобів комунікацій, що дозволяють/уможливають для громадян застосування зусиль для тримання керівників/

політиків відповідальними за свої дії у сфері публічного життя. Залежно від аспектів демократії, що просуваються, е-демократія може використовувати різні технології для: 1) підвищення транспарентності політичного процесу; 2) посилення прямого залучення і участі громадян; 3) удосконалення якості формування думок шляхом відкриття нового простору для інформації й обговорення [6]. На думку цього колективу авторів, техніками е-демократії є е-доступ, е-консультації, е-петиції, е-голосування, е-форуми. Отже, таке технологізоване визначення ставить знак рівності між е-демократією і сукупністю ІКТ, що, на нашу думку, не зовсім правильно, адже відбувається підміна понять між результатом і засобом його досягнення. Засоби комунікації – це способи забезпечення демократії, але не самоціль демократичного режиму. Важко вести мову про побудову е-демократії загалом у недемократичній країні.

Найпоширеніша мережева енциклопедія Інтернету Вікіпедія станом на березень 2016 року в англійській версії використовує визначення е-демократії, що надане колективом авторів-дослідників (Хусейном Джафаркарімі, Алексом Сім, Робабо Саадатдуст, Джи Мей Хі), щоправда, представниками технічних наук, з їхньої колективної статті «Вплив ІКТ на посилення ролі громадян у прийнятті владних рішень» [7]. На думку цих авторів, е-демократія – це явище XXI сторіччя, що охоплює інформаційні та комунікаційні технології просування демократії, тобто форма правління, за якої усі дорослі громадяни набувають рівних прав пропонувати, розробляти та створювати законодавство [8]. При цьому автори зазначеної статті у своїх розмірковуваннях посилаються на доробки Ендрю Чедвіка.

Незважаючи на певну суперечливість, перебільшену технологізованість та правову неточність такого підходу, цінність його, на нашу думку, полягає у тому, що воно називає е-демократію явищем правового порядку, хоча і зводить його тільки до законотворчої ініціативи прямої демократії. Утім, автори, як ми припускаємо, і не ставили перед собою мети надавати правове визначення, але зрештою це одне з небагатьох визначень, що актуалізує правовий погляд на електронну демократію та юридизує це поняття, хоча і не зовсім точно з позиції розмежування форми правління і форми політичного режиму.

Водночас україномовний (як і російськомовний) варіант Вікіпедії надає дещо інше бачення поняття е-демократії, визначає останню як форму демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) як основного засобу для колективних розумових (краудсорсинг) і адміністративних процесів (інформування, прийняття спільних рішень – електронне голосування, контролювання виконання рішень та ін.) на всіх рівнях – від місцевого самоврядування до міжнародної співпраці [9].

Знову ж таки, як бачимо, е-демократію намагаються визначити як форму демократії і зазначають про це як про усталену категорію, вводячи в експертно-науковий лексикон нову форму демократії.

Інший енциклопедичний популярний електронний ресурс Рунета «Мегаенциклопедія Кирила і Мефодія – Мегабук» більш поліваріантно підходить до визначення поняття е-демократії, пропонуючи декілька версій трактування: 1) форма суспільно політичної активності громадян із застосуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (наприклад, мережі Інтернет) для досягнення максимальної продуктивності під час взаємодії громадян з іншими громадянами, органами державної і муніципальної влади, громадськими та комерційними організаціями, а також інструменти такої взаємодії; 2) демократична політична система, за якої інформаційно-комунікаційні технології використовуються для реалізації найважливіших складових демократичного процесу: «розповсюдження інформації, комунікації, об'єднання інтересів громадян та прийняття рішень (шляхом узгодження і голосування)» [10]. Таким чином, автори цього підходу застосували прагматичне бачення, тобто розуміння е-демократії через форму активності громадян; водночас визначили її як політичну систему, тобто у цьому баченні наблизились до тієї значної групи експертів, що ідентифікують її як нову форму демократії.

При цьому всі зазначені електронні ресурси як синонім е-демократії використовують поняття цифрової демократії (або кальку з англійської мови – «діджитальна»), відео-демократії, інтернет-демократії, інформаційної демократії, віртуальної демократії, мережевої демократії, вікі-демократії, аватарної демократії, крауд-демократії, кібердемократії, соціокібернетичної демократії, он-лайн демократії тощо. Існує підхід у тлумаченні е-демократії як «хмарної демократії» [11].

Підхід до е-демократії як до політичної системи ймовірно Енциклопедією Кирила і Мефодія був запозичений із праць відомого і досить цитованого петербурзького політолога, одного з перших дослідників електронної демократії на пострадянському просторі М. Вершиніна, який і запропонував такий підхід (*е-демократія = політична система*), приєднуючись до тієї плат-

форми, що створюється нова якість і форма демократії («інформаційна теорія демократії»): «традиційні уявлення про демократію не можуть бути екстрапольовані на суспільства, які трансформуються у горнилі глобалізації, дигіталізації та постіндустріалізма. Суспільно-політичні думки слід шукати нові рішення. Демократія потребує модернізації на основі більш еластичних форм ідентифікації громадян і більш широкій системі громадянської солідарності» [12; 13]. Цей автор також запропонував бачення е-демократії як нової комп'ютерно-опосередкованої форми політичної комунікації і вважає, що у теорії демократії відбулися зсуви під впливом мережі Інтернет [14, с. 153]. Підхід М. Вершиніна є домінуючим для наукової політології пострадянських країн. Проте слід звернути особливу увагу на ту обставину, що поняття «політична система», до якого звернувся М. Вершинін, є американським політико-правовим аналогом європейського наукового поняття *політичний (державно-політичний) режим*, на чому ми зупинимось нижче.

Через ключове поняття «форма політичної комунікації» е-демократію визначає і М. Грачев, який вважає, що остання є заснованим на застосуванні мережевих комп'ютерних технологій механізмом політичної комунікації, що сприяє реалізації принципів народовладдя і дозволяє привести політичний устрій у відповідність до реальних потреб інформаційного суспільства, що встановлюється [15, с. 21]. Тут, як ми бачимо, автор пропонує опосередкувати цю категорію через поняття «механізм».

В. Трофімов вважає, що е-демократія – це вираз у мережі Інтернет волевиявлення з приводу ініціації проекту нормативного рішення або збору голосів у підтримку прийняття певного правового акту чи голосів протесту проти будь-яких правотворчих ініціатив, а також прийнятих юридичних рішень. Одразу слід зазначити, що автор надав таке визначення е-демократії з певною часткою умовності [16, с. 54]. Проте, на наш погляд, тут ідеться не про е-демократію як форму загального поняття демократії, а радше про форми самої е-демократії. Нам важко погодитись із думкою автора стосовно того, що недостатній ефект від правотворчої ініціативи у безпосередній площині правового життя може бути частково компенсований активністю громадян у віртуальному просторі за допомогою форм так званої електронної демократії. Щоправда, ця думка автором була висловлена як гіпотеза. Нам видається, що електронна демократія не є компенсацією нестачі будь-якої із форм демократії, а є самостійною гібридною формою демократії, яка зародилася саме у тих країнах, де важко говорити про нестачу демократії чи низьку політичну активність громадян. Водночас нам видається правильною думка В. Трофімова стосовно того, що електронна демократія сприяє формуванню актуального права – права, що відповідає повсякденним потребам людей, такого, що виражає їхні необхідні запити та юридично значущі соціальні інтереси.

Вдалим саме з юридичного погляду, на нашу думку, є визначення «мережевої демократії», надане С. Васильєвою, яка свою думку сформулювала таким чином: «мережева демократія означає здійснення громадянами влади та їхня участь в управлінні справами держави за допомогою електронних мереж загального користування. У цьому її головна відмінність від інших типів демократії» [17]. Таким чином, автор спрямовує своє визначення е-демократії (мережевої демократії) до формули «реалізації права», оскільки здійснення права – це процес реалізації правових можливостей, які надаються законом (чи договором) носію суб'єктивного права (правоволодільцю, суб'єкту). Підхід, на наш погляд, є досить слухним і юридично зваженим, оскільки дозволяє корелювати е-демократію у правовідносинах, чітко ідентифікуючи її місце серед правових явищ. Проте, ми вважаємо, що він розкриває лише одну із граней е-демократії – тільки як суб'єктивне право.

Досить технологізоване визначення е-демократії пропонують надати Енді Брек та Філ Нобл, які зводять її до «використання Інтернету урядом, політичними партіями і правозахисними групами для постачання інформації, комунікацій, надання послуг чи підтримки участі для розвитку більш міцних дебатів серед громадян» [18]. Як бачимо, ці західні експерти не надто переймаються чистотою поняття та його змістом, хоча сама робота «Е-демократія навколо світу», де міститься це визначення, є досить цікавою і новаторською.

Існує підхід до визначення е-демократії як форми тільки прямої демократії, що характеризується використанням ІКТ як основного засобу для колективних розумових та адміністративних процесів (інформування, прийняття спільних рішень, електронне голосування, контролювання виконання рішень тощо) на всіх рівнях – від місцевого самоврядування до міжнародної співпраці [19]. Як бачимо, цей підхід уже є не настільки радикальним, щоб оголошувати нову форму демократії, і спонукає дослідників до пошуку витоків і особливостей е-демократії у прямій демократії як одній із форм демократії, виду державно-політичного режиму.

Водночас існують діаметрально протилежні підходи, які визначають е-демократію способом удосконалення тільки представницької демократії. Так, Енн Макінтош (*Ann Macintosh*) вва-

жає, що е-демократія – це використання ІКТ для підтримки демократичних процесів прийняття політичних рішень, більш широкого залучення (*participation*) у ці процеси громадян та укріплення репрезентативної демократії [20]. Ця професор, як бачимо, розуміє розвиток е-демократії у рамках традиційної і домінуючої форми представницької демократії, але при цьому спирається на концепцію електронної участі (*E-Participation*), на якій ми зупинимось нижче.

Через функціональність визначає електронну демократію Н. Обривкова, ідентифікуючи її як відкритість влади суспільству, що зумовлює оптимізацію державного управління шляхом активного залучення до неї пересічних громадян [21, с. 4]. Дослідниця детермінує пряму демократію е-урядом, оскільки робить посилення на оптимізацію державного управління. Слідуючи цій логіці, е-демократія забезпечується поліпшенням е-уряду, що, на нашу думку, є дисонансом між цими двома поняттями. Хоча позитивним є посилення на необхідність залучення громадян, що правильно зауважено автором цього визначення. Транспарентність (прозорість, гласність, відкритість) у діях владних інституцій є однією із найважливіших ознак демократії, але не єдиною. Тому зводити е-демократію виключно до відкритості, на наш погляд, дещо обмежено.

Досить популярною і відомою на пострадянському просторі є робота Ф. Крашеніннікова та Л. Волкова «Хмарна демократія» (*«Облачная демократия»*), яка розповсюджується завдяки вільному електронному доступу в Інтернеті. Автори розвивають своє бачення розвитку демократії у контексті паралельному, але досить близькому до е-демократії. Сутність концепції хмарної демократії загалом подібна до так званих хмарних сервісів в Інтернеті [22]. Цей підхід ще відомий під назвами «плинуча демократія» (*liquid democracy*) або «демократія делегування» (*delegative democracy*). Останню концепцію активно розробляв Брайан Форд [23], зміст її полягає у тому, що громадянин завдяки технологіям може делегувати свій голос експертам у певних сферах, які викликають у нього довіру, або навіть поділити свій голос поміж декількома делегатами, а частину залишити собі. Хмарної демократії, на думку зазначених авторів, можливо досягнути лише завдяки електронним технологіям.

Власне бачення е-демократії Ф. Крашенінніков і Л. Волков висловили у своїй роботі *«Пересічна електронна демократія»*, де визначили останню як можливість будь-якого громадянина незалежно від його місцезнаходження брати участь у політичному процесі, у розробці та прийнятті управлінських рішень, що є одним із головних досягнень сучасності у сфері політичного управління. На їхню думку, саме е-демократія окреслює горизонти подальшого розширення прямої демократії у суспільстві [24]. З юридичної позиції такий підхід надає погляд на е-демократію як на суб'єктивне право – «можливість громадянина ... брати участь». Якщо виходити з класичного юридичного підходу до поняття демократії як виду політичного режиму, то таке визначення поряд з усіма його позитивними ознаками позбавляє демократію рис об'єктивної категорії, зводючи його лише до характеристики суб'єктивної правомочності громадянина. У цьому сенсі тоді немає можливості вести мову про е-демократію як форму демократії, а тільки як про суб'єктивне право, хоча позиція авторів стосовно співвідношення е-демократії і прямої демократії заслуговує на увагу. Автори слушно вважають, що ефективно функціонуюча система демократії, яка залучає у себе сотні, тисячі чи мільйони людей, здатна досить швидко підкреслити і зробити неминучим остаточне банкрутство традиційних, застарілих методів прийняття політично значущих рішень [11].

Висновки. Таким чином, Ф. Крашенінніков і Л. Волков досить помірковано підходять до вельми поширеної позиції про те, що е-демократія є новою формою демократії, про що, як ми вже зазначали вище, досить рішуче заявляє ціла низка авторів. Позиція цієї групи доволі розрізнених і не пов'язаних між собою експертів полягає у тому, що ІКТ дозволяють утворити нову форму демократії, яка не була раніше відома політ-правовим ученням, історії політології, соціології, теорії права, історії конституціоналізму; е-демократія, на їхню думку, володіє досить специфічними рисами, що дозволяють її відмежовувати від відомих форм демократії. Отже, концептуальне бачення поняття електронної демократії може бути закладене у підґрунтя правового регулювання і вироблення основних підходів щодо запровадження дієвих механізмів реалізації конституційних прав громадян за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Список використаних джерел:

1. Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.britannica.com/topic/e-democracy>.
2. Encyclopedia of Governance. SAGE Publications. – London, 2006–2007. – 1232 p.
3. Clift S. E-democracy, E-governance & public network / S. von Clift // Open Source Jahrbuch 2004. – Berlin : Lehmanns Media, 2004. – P. 317–331.

4. Дрожжинов В.И. Электронное правительство / В.И. Дрожжинов // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт / под ред. В.И. Дрожжинова. – М., 2002. – С. 11–88.
5. Гольчев А.А. Электронная демократия как фактор повышения политического участия граждан современной России : дис. ... канд. полит. наук / А.А. Гольчев. – М., 2006. – 238 с.
6. Evaluation of the Use of New Technologies in Order to Facilitate Democracy in Europe. E-democratizing the Parliaments and Parties of Europe. – Geneva – Florence, 2003. – P. 10. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www2.media.uoa.gr/people/tsaliki/wp-content/uploads/2010/07/Report_eDemocracy_in_Europe_2004.pdf.
7. International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering Website: www.ijetae.com [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ijetae.com/files/Volume4Issue1/IJETAE_0114_109.pdf.
8. Wikipedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://en.wikipedia.org/wiki/E-democracy>.
9. Wikipedia [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://en.wikipedia.org/wiki/E-democracy>.
10. Вікіпедія [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://uk.wikipedia.org/wiki/Електронна_демократія.
11. Мегаэнциклопедия Кирилла и Мефодия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://megabook.ru/article/Электронная_демократия.
12. Волков Л. Облачная демократия / Л. Волков, Ф. Крашенинников. – Екатеринбург, 2011. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cdem.ru/>.
13. Вершинин М.С. Электронная демократия: российские перспективы / М.С. Вершинин // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество : труды V Всерос. объедин. конфер. – СПб., 2001.
14. Вершинин М.С. Политическая коммуникация в информационном обществе / М.С. Вершинин. – СПб : Изд-во Михайлова, 2001.
15. Вершинин М.С. Электронная демократия как компьютеро-опосредованная форма политической коммуникации / М.С. Вершинин // Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах : матер. междунар. науч.-практ. конфер. Ч. 1. – Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 2002. – С. 153–155.
16. Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития : [монография] / М.Н. Грачев. – М. : Прометей, 2004. – 328 с.
17. Трофимов В.В. Формы электронной демократии и процесс формирования права в современной России. Гл. 34 в кн.: Государство. Конституция. Родина: к поискам национальной идеи и новой доктрины государства / В.В. Трофимов. – М. : Проспект, 2015. – 317 с.
18. Васильева С.В. Типология демократии: к вопросу о реальном наполнении системы осуществления гражданами власти и их участия в управлении делами государства / С.В. Васильева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.hse.ru/data/2010/03/29/.../Васильева%20РПА%20сокр.doc.
19. Andy Brack, Phil Noble. E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation. – 2001. – P. 1. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://web.umoncton.ca/umcm-sitesgr/cybergouvernement/Noble.pdf>.
20. Macintosh A. “Characterizing E-Participation in Policy-Making”, In the Proceedings of the Thirty-Seventh Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS-37). – Big Island, Hawaii, 2004.
21. Обрывкова Н.О. Электронная демократия в современном постиндустриальном обществе : автореф. дис. ... канд. полит. наук / Н.О. Обрывкова. – СПб, 2006. – 21 с.
22. Великанов К. О демократии обыкновенной, прямой и электронной / К. Великанов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/oz/2013/6/24v.html>.
23. Ford B. Delegative Democracy / Bryan Ford [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.brynosaurus.com/deleg/deleg.pdf>.
24. Волков Л. Посредственная электронная демократия / Л. Волков, Ф. Крашенинников [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.vedomosti.ru/opinion/news/1501361/posredstvennaya_demokratiya.